

**Course name: Circular Economy Fundamentals**

**Week 15: Opportunities and Barriers to Circular Economy  
Adoption in Tajikistan**

# Номи фан: Асосҳои иқтисоди даврӣ

(Circular Economy Fundamentals)

## МАВЗҶИ 15: Имкониятҳо ва монеаҳои татбиқи иқтисоди даврӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

### Нақшаи лексия:

1. Имкониятҳои татбиқи иқтисоди даврӣ дар бахшҳои асосии иқтисоди Тоҷикистон
2. Самтҳои афзалиятнок ва механизмҳои суръатбахшии гузариш ба иқтисоди даврӣ

### 1. Имкониятҳои татбиқи иқтисоди даврӣ дар бахшҳои иқтисоди Тоҷикистон

Дар шароити афзоиши аҳоли, маҳдуд будани захираҳои табиӣ ва таъсири тағйирёбии иқлим, масъалаи баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои аҳамияти махсус пайдо кардааст. Дар чунин шароит иқтисоди даврӣ (Circular Economy) ҳамчун яке аз моделҳои муосири рушди иқтисодӣ баромад мекунад, ки ба нигоҳ доштани арзиши маҳсулот, мавод ва захираҳо дар давраи ҳарчи дарозтар нигаронида шудааст. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки иқтисоди он асосан ба бахшҳои кишоварзӣ, энергетика, саноати коркард ва истифодаи захираҳои табиӣ таъки мекунад, иқтисоди даврӣ метавонад ба воситаи муҳими рушди устувор, диверсификасияи иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо таъдил ёбад.

Таҳлилҳои байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки гузариш ба иқтисоди даврӣ метавонад на танҳо ҳаҷми партовҳо ро коҳиш диҳад, балки манбаҳои нави даромад, ҷойҳои нави корӣ ва имкониятҳои сармоягузорино низ фароҳам оварад.

#### 2.1. Бахши кишоварзӣ ҳамчун заминаи асосии иқтисоди даврӣ

Кишоварзӣ яке аз соҳаҳои калидии иқтисоди Тоҷикистон мебошад. Ҳамзамон ин бахш микдори зиёди партовҳои органикиро истеҳсол менамояд, ки аксар вақт самаранок истифода намешаванд.

Дар модели иқтисоди даврӣ партовҳои органикӣ ҳамчун манбаи нави арзиш баррасӣ мегарданд. Самтҳои асосии татбиқ:

- истеҳсоли компост аз партовҳои кишоварзӣ;
- истифодаи пору барои истеҳсоли биогаз;
- коркарди маҳсулоти ғайристандартӣ кишоварзӣ;
- истифодаи технологияҳои гардиши об;
- истеҳсоли нуриҳои органикӣ.

#### Ҷадвали 1. Намунаҳои татбиқи иқтисоди даврӣ дар кишоварзӣ

Захира	Усули истифодаи даврӣ	Натиҷаи иқтисодӣ
Поруи чорво	Истеҳсоли биогаз	Камшавии хароҷоти энергия
Партовҳои меваю сабзавот	Компост	Баланд шудани ҳосилнокӣ
Паҳол ва пояҳо	Ҳуроки чорво ё биоэнергия	Даромади иловагӣ
Оби коркардшуда	Обёрии такрорӣ	Сарфаи об

#### 2.2. Имкониятҳои иқтисоди даврӣ дар саноат

Дар бисёр кишварҳои пешрафта рушди иқтисоди даврӣ пеш аз ҳама бо навсозии саноат алоқаманд аст. Дар Тоҷикистон бахшҳои зерин дорои имкониятҳои баланд мебошанд:

- саноати ҳӯрокворӣ;

- саноати насочӣ;
- металлургия;
- истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ.
- Самтҳои асосӣ
- истифодаи дубораи ашёи хом;
- коркарди такрорӣ партовҳои истеҳсолӣ;
- истифодаи гармии дуҷумдараҷа;
- таъмир ва барқарорсозии таҷҳизот;
- истифодаи маҳсулоти иловагӣ ҳамчун ашёи хом.

### Ҷадвали 2. Модели саноати даврӣ

Марҳилаи анъанавӣ	Марҳилаи иқтисоди даврӣ
Ашёи хом	Ашёи хоми ибтидоӣ + дуҷумдараҷа
Истеҳсол	Истеҳсол бо партовҳои кам
Истеъмол	Истифодаи дарозмуддат
Партов	Коркарди дубора

#### 2.3. Иқтисоди даврӣ дар энергетика

Тоҷикистон аз ҷиҳати гидроэнергетика яке аз кишварҳои пешсафи минтақа мебошад. Бо вуҷуди ин, имкониятҳои иқтисоди даврӣ дар энергетика танҳо ба нерӯгоҳҳои обӣ маҳдуд намешаванд. Самтҳои асосӣ

- истеҳсоли биогаз аз партовҳои органикӣ;
- истифодаи партовҳои кишоварзӣ ҳамчун манбаи энергия;
- коркарди таҷҳизоти фарсудаи энергетикӣ;
- истифодаи технологияҳои каммасраф.

### Ҷадвали 3. Иқтисоди даврӣ ва энергетика

Манбаъ	Маҳсулоти асосӣ	Маҳсулоти дуҷумдараҷа
Партовҳои органикӣ	Биогаз	Нуриҳои органикӣ
Партовҳои ҷӯб	Энергия	Ҳокистар барои кишоварзӣ
Пору	Гармӣ ва барқ	Компост

#### 2.4. Идоракунии партовҳо ҳамчун баҳиши стратегии иқтисоди даврӣ

Тибқи принципҳои иқтисоди даврӣ партовҳо набояд ҳамчун маҳсулоти ниҳой, балки ҳамчун захираи иқтисодӣ баррасӣ шаванд. Дар шаҳрҳои гуногуни Тоҷикистон ҳаҷми партовҳои маишӣ мунтазам меафзояд, аммо **сатҳи коркарди онҳо ханӯз паст мебошад.**

### Ҷадвали 4. Иерархияи идоракунии партовҳо

Афзалият	Амал
1	Пешгирии пайдоиши партов
2	Кам кардани истеъмол
3	Истифодаи дубора
4	Таъмир ва барқарорсозӣ
5	Коркарди такрорӣ
6	Безаргардонӣ

#### 2.5. Иқтисоди даврӣ дар баҳиши об

Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои захираҳои бузурги обӣ бояд истифодаи самараноки обро таъмин намояд. Самтҳои асосӣ

- истифодаи такрорӣ обҳои техникӣ;
- ҷорӣ намудани технологияҳои қатрагии обёрӣ;
- тозакунии обҳои истифодашуда;
- рақамикунони идоракунии захираҳои об.

## Чадвали 5. Самаранокии истифодаи даврии об

Технология	Натиҷа
Обёрии қатрагӣ	Сарфаи 30–50% об
Мониторинги рақамӣ	Кам шудани талафот
Тозакунӣ об	Истифодаи такрорӣ

### 2.6. Иқтисоди даврӣ дар соҳаи сайёҳӣ

Яке аз самтҳои нав барои Тоҷикистон рушди сайёҳии устувор мебошад. Принсипҳои иқтисоди даврӣ метавонанд дар ин бахш тавассути:

- коҳиши истифодаи пластик;
- идоракунии партовҳо;
- истифодаи энергияи барқароршаванда;
- дастгирии истеҳсолкунандагони маҳаллӣ татбиқи карда шаванд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки барои Тоҷикистон имкониятҳои васеи татбиқи иқтисоди даврӣ пеш аз ҳама дар бахшҳои кишоварзӣ, саноат, энергетика, идоракунии партовҳо ва захираҳои обӣ мавҷуданд. Бо дарназардошти афзалиятҳои сохтории иқтисоди миллӣ, бахши кишоварзӣ ва энергетика метавонанд ҳамчун нуқтаҳои оғози гузариш ба иқтисоди даврӣ баромад намоянд. Инчунин, таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки татбиқи иқтисоди даврӣ на танҳо масъалаи экологӣ, балки воситаи баланд бардоштани ҳосилнокӣ, чалби сармоягузорӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва рушди инноватсия мебошад. Барои Тоҷикистон низ иқтисоди даврӣ метавонад ба яке аз механизмҳои муҳими расидан ба ҳадафҳои рушди устувор ва иқтисоди сабз табдил ёбад.

### 2. Самтҳои афзалиятнок ва механизмҳои суръатбахши гузариш ба иқтисоди даврӣ

Гузариш ба иқтисоди даврӣ танҳо бо ҷорӣ намудани технологияҳои нави коркарди партовҳо маҳдуд намешавад. Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки муваффақияти иқтисоди даврӣ аз ҳамоҳангии сиёсати давлатӣ, муҳити ҳуқуқӣ, дастрасӣ ба сармоягузорӣ, рушди технологияҳо ва иштироки фаъоли бахши хусусӣ вобастагӣ дорад. Барои Тоҷикистон, ки ҳанӯз дар марҳилаи ибтидоии татбиқи принсипҳои иқтисоди даврӣ қарор дорад, омӯзиши таҷрибаи кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) метавонад барои муайян намудани самтҳои афзалиятнок ва механизмҳои муассири рушд аҳамияти калон дошта бошад.

#### Тақмили сиёсати давлатӣ ва муҳити ҳуқуқӣ

Таҳлилҳои байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки рушди иқтисоди даврӣ пеш аз ҳама ба мавҷудияти заминаи устувори ҳуқуқӣ вобаста аст. Қонунгузорӣ бояд на танҳо масъалаҳои идоракунии партовҳоро танзим намояд, балки барои истифодаи такрорӣ захираҳо, истеҳсолоти кампартов ва сармоягузориҳои сабз низ ҳавасмандӣ фароҳам оварад. Дар Тоҷикистон Стратегияи рушди иқтисоди сабз барои солҳои 2023–2037 заминаи муҳимро барои рушди иқтисоди даврӣ ташкил медиҳад. Бо вучуди ин, ҳанӯз зарурати таҳияи санадҳои махсус оид ба иқтисоди даврӣ, масъулияти васеи истеҳсолкунандагон (Extended Producer Responsibility – EPR) ва идоракунии муносири партовҳо вучуд дорад.

### Чадвали 6. Муқоисаи сиёсати иқтисоди даврӣ дар кишварҳои ИДМ

Кишвар	Ҳуҷҷатҳои махсус оид ба иқтисоди даврӣ	Вазъият
Қазоқистон	Қисман мавҷуд аст	Пешсаф дар Осиёи Марказӣ
Ўзбекистон	Барномаҳои иқтисоди сабз амал мекунанд	Марҳилаи рушд
Русия	Қонунгузории муқаммал оид ба партовҳо ва EPR	Пешрафта
Беларус	Стратегияи рушди иқтисоди сабз	Пешрафта
Тоҷикистон	Стратегияи иқтисоди сабз	Марҳилаи ибтидоӣ

Тачрибаи Русия ва Беларус нишон медиҳад, ки бе механизмҳои ҳуқуқии масъулияти истеҳсолкунанда ва талаботи ҳатмии коркарди партовҳо рушди иқтисоди даврӣ суст мегардад.

#### *Чалби сармоягузориҳои сабз*

Яке аз омилҳои асосии муваффақияти иқтисоди даврӣ дастрасӣ ба сармоя мебошад. Гузариш ба технологияҳои сабз, сохтмони корхонаҳои коркарди партовҳо ва рушди инфрасохтори даврӣ сармоягузориҳои калонро талаб мекунад. Дар Тоҷикистон қисми зиёди маблағгузорӣ ба лоиҳаҳои экологӣ аз ҷониби шарикони байналмилалӣ рушд амалӣ мегардад. Аммо дар дарозмуддат иштироки фаъоли бахши хусусӣ зарур мебошад.

#### **Ҷадвали 7. Муқоисаи сармоягузориҳои сабз дар баъзе кишварҳои ИДМ**

Кишвар	Самтҳои асосии сармоягузорӣ
Қазоқистон	Энергетикаи сабз, коркарди партовҳо
Ўзбекистон	Энергетикаи офтобӣ ва иқтисоди сабз
Беларус	Истеҳсолоти кампартов
Русия	Иқтисоди даврӣ ва технологияҳои коркарди партовҳо
Тоҷикистон	Энергетика ва мутобикшавӣ ба иқлим

Бо дарназардошти сармояталаб будани лоиҳаҳои иқтисоди даврӣ, ташаккули низоми устувори маблағгузориҳои сабз ба яке аз шартҳои асосии гузариш ба модели рушди даврӣ табдил меёбад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим аст, ки механизмҳои инноватсионӣ молиявӣ, аз ҷумла қарзҳои сабз, вомбаргҳои сабз, механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ, фондҳои экологӣ ва воситаҳои байналмилалӣ маблағгузориҳои иқлимиро фаъолона ҷорӣ намояд. Ин воситаҳо метавонанд сатҳи ҷалби сармояро афзоиш дода, хавфҳои сармоягузориҳо коҳиш диҳанд ва татбиқи лоиҳаҳои стратегӣ иқтисоди даврӣ дар бахшҳои энергетика, кишоварзӣ, саноат ва идоракунии партовҳо таъмин намоянд.

#### *Рақамикунонӣ ва технологияҳои инноватсионӣ*

Дар шароити иқтисоди муосир гузариш ба иқтисоди даврӣ бе истифодаи технологияҳои рақамӣ ва ҳалли инноватсионӣ амалан ғайриимкон мебошад. Рақамикунонӣ имкон медиҳад, ки чараёни ҳаракати ашёи хом, маҳсулот ва партовҳо дар тамоми занҷири арзиш ба таври шаффоф назорат ва идора карда шавад. Ин раванд ба баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо, коҳиши талафот, бехтар намудани идоракунии партовҳо ва афзоиши рақобатпазирии иқтисод мусоидат менамояд.

Тибқи таҳқиқоти Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ ва Рушд (OECD) ва Бонки Осиёи Рушд, технологияҳои рақамӣ ба яке аз воситаҳои асосии суръатбахшии гузариш ба иқтисоди даврӣ табдил ёфтаанд. Маҳз тавассути онҳо имкони чамъоварӣ, таҳлил ва истифодаи самараноки маълумот барои қабули қарорҳои стратегӣ фароҳам меояд.

Ба гурӯҳи технологияҳои калидии рақамӣ, ки дар рушди иқтисоди даврӣ нақши муҳим мебозанд, инҳо дохил мешаванд:

- Интернетӣ ашё (Internet of Things – IoT);
  - Зехни сунъӣ (Artificial Intelligence – AI);
  - Таҳлили маълумотҳои бузург (Big Data Analytics);
  - Блокчейн (Blockchain);
  - Шиносномаи рақамии маҳсулот (Digital Product Passport).

#### **Ҷадвали 3. Нақши технологияҳои рақамӣ дар иқтисоди даврӣ**

Технология	Вазифа
IoT	Назорати истифодаи захираҳо
AI	Пешгӯии талабот ва коҳиши талафот
Blockchain	Таъмини шаффофияти занҷири таъминот
Big Data	Қабули қарорҳои стратегӣ
Digital Product Passport	Пайгирии давраи ҳаёти маҳсулот

Дар Қазоқистон ва Ўзбекистон аллақай лоиҳаҳои рақамикунонии энергетика ва идоракунии захираҳо амалӣ мешаванд. Барои Тоҷикистон рушди ҳукумати электронӣ ва иқтисоди рақамӣ метавонад заминаи муҳим барои иқтисоди даврӣ гардад.

### *Рушди шарикии давлат, бахши хусусӣ ва муассисаҳои илмӣ*

Таҳқиқотҳои байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки гузариш ба иқтисоди даврӣ танҳо тавассути тадбирҳои давлатӣ имконпазир нест. Таҷрибаи кишварҳои пешрафта собит менамояд, ки самаранокии татбиқи принципҳои иқтисоди даврӣ аз сатҳи ҳамкории байни давлат, бахши хусусӣ ва муассисаҳои илмӣ вобастагии мустақим дорад. Дар адабиёти илмӣ чунин шакли ҳамкорӣ ҳамчун модели «Спирали сегона» (Triple Helix Model) маъруф мебошад. Мувофиқи ин модел, давлат муҳити мусоиди ҳуқуқӣ, институтсионалӣ ва иқтисодиро фароҳам меорад, бахши хусусӣ сармоягузори ва ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсиониро таъмин менамояд, дар ҳоле ки муассисаҳои илмӣ ва таҳсилоти олии вазифаи истеҳсоли дониш, анҷом додани таҳқиқоти илмӣ ва омодагии кадрҳои баландихтисосро ба зимма доранд. Маҳз ҳамгироии ин се унсур имкон медиҳад, ки навоариҳои илмӣ ба истеҳсолот ворид гардида, рушди иқтисоди даврӣ суръат бахшида шавад.

Таҷрибаи кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил нишон медиҳад, ки донишгоҳҳо ва марказҳои илмӣ дар рушди технологияҳои сабз ва иқтисоди даврӣ нақши муҳим доранд. Масалан, дар Беларус муассисаҳои таҳсилоти олии дар таҳияи технологияҳои коркарди такрорӣ партовҳо ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои фаъолони иштирок менамоянд. Дар Қазоқистон бошад, донишгоҳҳо ва марказҳои илмӣ бо бахши хусусӣ дар самти рушди энергетикаи барқароршаванда, технологияҳои рақамӣ ва идоракунии партовҳо ҳамкорӣ менамоянд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими робитаи байни илм, истеҳсолот ва сиёсати давлатӣ аҳамияти стратегӣ дорад. Дар ин замина рушди марказҳои инноватсионӣ, таъсиси лабораторияҳои таҳассусӣ оид ба иқтисоди даврӣ, ҷалби муассисаҳои таҳсилоти олии ба таҳияи лоиҳаҳои экологӣ ва густариши ҳамкории илм бо бахши истеҳсоли метавонанд ба ташаккули экосистемаи миллии навоарӣ мусоидат намоянд. Чунин равиш на танҳо сатҳи татбиқи технологияҳои муосирро баланд мебардорад, балки барои омодагии мутахассисоне, ки ба талаботи иқтисоди сабз ҷавобгӯ мебошанд, низ замина фароҳам меорад.

### *Дурнамои рушди иқтисоди даврӣ дар Тоҷикистон*

Бо вучуди мушкилоти молиявӣ, технологӣ ва институтсионалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкониятҳои назаррас барои рушди иқтисоди даврӣ мебошад. Мавҷудияти захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ, иқтидори баланди манбаъҳои барқароршавандаи энергия, захираҳои фаровони обӣ ва рушди босуръати соҳаи кишоварзӣ барои татбиқи моделҳои иқтисоди даврӣ шароити мусоид фароҳам меоранд. Яке аз самтҳои ояндаи рушди иқтисоди даврӣ дар Тоҷикистон кишоварзии даврӣ ба ҳисоб меравад. Ҳаҷми зиёди партовҳои органикӣ ва мавҷудияти бахши васеи кишоварзӣ имконият медиҳанд, ки технологияҳои истеҳсоли компост, биоэнергия ва истифодаи дубораи захираҳои васеъ ҷорӣ карда шаванд. Ҳамзамон, рушди биоэнергетика ва истеҳсоли биогаз метавонад ҳам ба ҳалли масъалаҳои энергетикӣ ва ҳам ба коҳиши таъсири манфии экологӣ мусоидат намояд.

Самти дигари муҳим рушди инфрасохтори коркарди партовҳо мебошад. Дар шароити афзоиши ҳаҷми партовҳои маишӣ ва саноатӣ, ташкили низоми муосири чамбоварӣ, ҷудокунии аввалия ва коркарди такрорӣ партовҳо метавонад ба манбаи нави рушди иқтисодӣ табдил ёбад. Илова бар ин, рақамикунории идоракунии захираҳо ва ҷорӣ намудани технологияҳои интеллектуалӣ имконият медиҳад, ки самаранокии истифодаи энергия, об ва ашёи хом баланд бардошта шавад. Дар муқоиса бо Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Беларус, ки имрӯз ба марҳилаи ташаккули инфрасохтори иқтисоди даврӣ ва бозори ашёи хоми дуҷумдараҷа ворид шудаанд, Тоҷикистон ҳоло дар марҳилаи ташаккули заминаҳои институтсионалӣ ва ҳуқуқии иқтисоди даврӣ қарор дорад. Бо вучуди ин, таҷрибаи Ўзбекистон нишон медиҳад, ки дар сурати мавҷуд будани сиёсати фаъолони давлатӣ, ҷалби сармоягузори ва дастгирии ислоҳот дар муддати нисбатан кӯтоҳ низ метавон ба пешрафти назаррас ноил гардид. Дар дарозмуддат иқтисоди даврӣ метавонад ба яке аз самтҳои муҳими диверсификатсияи иқтисоди миллӣ табдил ёфта, ба ташкили ҷойҳои нави

корӣ, рушди соҳибкорӣ, баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо ва тақвияти рақобатпазирии иқтисоди Тоҷикистон мусоидат намояд.

Таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ ва кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил нишон медиҳад, ки гузариш ба иқтисоди даврӣ раванди мураккаб ва бисёрҷанба буда, ҳамгирии сиёсати давлатӣ, механизмҳои бозорӣ, сармоягузорӣ ва навоариҳои технологиро талаб менамояд. Дар ин раванд нақши давлат дар ташаккули муҳити ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ, бахши хусусӣ дар ҷалби сармоя ва татбиқи технологияҳои нав ва муассисаҳои илмӣ дар истеҳсоли дониш ва омодагии кадрҳо аҳамияти ҳалкунанда доранд. Барои Тоҷикистон самтҳои афзалиятноки рушди иқтисоди даврӣ бояд ба кишоварзии даврӣ, рушди биоэнергетика, коркарди тақрорӣ партовҳо, рақамикунӣ идоракунии захираҳо ва таҳкими иқтидори илмӣ-инноватсионӣ равона карда шаванд. Маҳз истифодаи самаранокии имкониятҳои метавонад ба ташаккули модели нави рушди иқтисодӣ мусоидат намуда, ҳамзамон ҳадафҳои рушди устувор, иқтисоди сабз ва рақобатпазирии иқтисоди миллиро таъмин намояд. Гузариш ба иқтисоди даврӣ барои Тоҷикистон на танҳо масъалаи ҳифзи муҳити зист, балки воситаи баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллий, диверсификатсияи истеҳсолот ва истифодаи самаранокии захираҳо мебошад. Таҳлили таҷрибаи кишварҳои ИДМ нишон медиҳад, ки муваффақияти ин раванд пеш аз ҳама аз панҷ омил вобаста аст: сиёсати муассири давлатӣ, муҳити ҳуқуқии муосир, сармоягузориҳои сабз, технологияҳои рақамӣ ва ҳамкориҳои фаъоли давлат, бахши хусусӣ ва муассисаҳои илмӣ. Дар шароити Тоҷикистон афзалият бояд ба рушди кишоварзии даврӣ, энергетикаи сабз, коркарди партовҳо ва рақамикунӣ идоракунии захираҳо дода шавад. Маҳз ҳамин самтҳо метавонанд дар солҳои наздик ба ташаккули модели устувор ва рақобатпазирӣ иқтисоди даврӣ мусоидат намоянд.

#### Адабиет:

1. Ҷумҳурии Тоҷикистон. (2023). Стратегияи рушди иқтисоди сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037. Душанбе.
2. Ҷумҳурии Тоҷикистон. (2016). Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе.
3. Ҷумҳурии Тоҷикистон. (2021). Стратегияи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе.
4. Ҷумҳурии Тоҷикистон. (2019). Стратегияи рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.
5. World Bank. (2024). Tajikistan Country Climate and Development Report (CCDR). Washington, DC: World Bank.
6. World Bank. (2023). Detox Development: Repurposing Environmentally Harmful Subsidies. Washington, DC: World Bank.
7. World Bank. (2022). The Global Benefits of a Circular Economy. Washington, DC: World Bank.
8. Asian Development Bank. (2024). Climate Risk Country Profile: Tajikistan. Manila: ADB.
9. Asian Development Bank. (2025). Country Partnership Strategy: Tajikistan 2026–2030. Manila: ADB.
10. Asian Development Bank. (2025). Green Jobs and Resilient Business Development in Tajikistan. Manila: ADB.